

Същност и значение на селищата

Селищата представляват концентриран израз на териториалната локализация на населението в България. В нея се осъществява производство и потребление на редица издевлия. Селищата са израз на материалната и духовната култура на техните жители. Тяхното възникване и развитие е обусловено от природни, исторически, обществено-икономически, политически, етнически, демографски и други фактори.

Най-благоприятни условия за живот и за стопанска дейност предлагат равнините, котловините, низините, хълмистите земи и нископланинските терени. Затова там е концентрирана и по-голямата част от населението на страната. Там са разположени и по-голямата част от населените места. В участъците с кръстопътно положение и особено в тези, където се кръстосват няколко вида транспорт, възникват населени места, които бързо се развиват в демографско и благоустройствено отношение.

Селищната мрежа в България е изградена в продължение на много векове и при разнообразни природни условия. Кръстопътното географско положение на нашите земи и ранното историческо заселване са важна основа за възникването на селища в най-дълбока древност. С право родоначалникът на българската география проф. А. Иширков нарича селищата "най-висш израз на материалната култура за българския народ".

Природни условия за възникване и оформяне на селищата. Релефът и надморската височина чрез въздействието си върху климата, водното богатство, растителността и други в миналото са благоприятствали възникването и развитието на селищата на височина до 1400-1500 m в Родопите и до 1200 m – в Стара планина и Средна гора във връзка с отглеждането на ръж, картофи и овес, а също и сразвитие на пасищното животновъдство. Развитието на редица селища е свързано с разработването на полезни изкопаеми. Като пример в миналото могат да се посочат градовете Самоков, Мадан и други, а в по-ново време това важи с още по-голяма сила за селищата, разположени в каменовъглените басейни (Перник, Бобовдол, Раднево, Гълъбово); при оловно-цинковите руди (Мадан, Рудозем, Лъки); при медните руди (Златица, Пирдоп, Етрополе). Климатът има голямо значение за развитието на селищна мрежа. Там, където няма топлина (високопланинските райони), няма постоянни, а само сезонни селища. Върху развитието на селищата въздействие оказват и водите. Много от нашите села и градове са разположени в долините, долините разширения на реките и около многобройните минерални извори (София, Велинград, Хисаря и др.).

Общественно-икономически фактори. Обществено – икономическите условия и фактори са оказвали силно, а за някои селища и определящо влияние при тяхното формиране и развитие. Годишите след Освобождението се увеличават жителите на селищата с удобно транспортногеографско местоположение – близо до жп линии, шосета, пристанища, както и във връзка с развитието на промишлеността и минното дело. По този начин се развиват градовете Мездра, Червен бряг, Левски, Г. Оряховица, Каспичан, Стамболийски. В резултат на индустриализацията на селищата с удобно транспортногеографско местоположение голяма част от гаровите селища са обявени за градове (Каспичан, Тетевен, Средец, Елин Пелин, Костенец и др.), възникват и нови градове – Димитровград, Мадан, Рудозем, Девня и др. Бързо развитие получават селищата, чиито жители са заети в курортното дело, вътрешния и международния туризъм (Сандански, Чепеларе, Несебър, Созопол, Копривщица и др.). Същевременно някои малки селища (колиби и махали) в Трънско, Габровско, Великотърновско, Ловешко се обезлюдяват и отпадат като населени места. Други селища са заличени във връзка със строежа на язовири (Г. Пасарел, Калково, Шишманово, Горско Косово, Бара и др.). По такъв начин непрекъснато се извършва и изменение и усъвършенстване на селищната мрежа на страната.

Обликът на голям брой наши населени места е повлиян от тяхното историческо минало. България има наслойки от няколко общественно – икономически епохи. От робовладелската епоха са т.нар. "тракийска генерация" селища: Сердика (София), Пулподева (Пловдив), Кабиле (Ямбол), Берое (Ст.Загора); по време на гръцката колонизация възникват Аполония (Созопол), Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие), Одесос (Варна); през римско време Бонония (Видин), Сексагинта приста (Русе), Дуросторум (Силистра), Никополис ад Иструм (Никопол), Монтанезиум (Монтана), Мелта (Ловеч), Аугуста Траяна (Ст. Загора).

През феодалната епоха, с идването на славяните и възникването на българската държава се изграждат Плиска, Велики Преслав, Търновград, Шумен и др. По време на османското иго възникват турски махали в български села и градове и се основават нови селища в Лудогорието, Сланик, Герлово. След Освобождението в България се установяват нови производствени отношения. Занаятчийството замира и повечето от малките градове, останали встрани от пътните магистрали, също замират (Тетевен, Котел, Елена и др.). Увеличават се броят и големината на селищата. В полските райони този процес се засилва с масовото слизване на население от планините. Българският елемент се увеличва и в бежанците от Македония, Тракия, Сев. Добруджа, Зап. покрайнини.

Типология на селищата

По своя тип селищата се делят на пръснати и сабрани. Пръснатите селища са разпространени в планинските и полупланинските райони. Те биват отделни дворове, колиби и махали. Събраните селища са селата, градовете, промишлените, минните и гаровите селища.

Отделният двор е старославянски селищен тип, който бива първичен и вторичен (при пръскането на колибите и махалите). Те обикновено са съставени от сграда за живеене на отделното семейство, стопанските постройки и земята за лично ползване.

Колибите и махалите са по-големи пръснати селища, които се състоят обикновено от 20-30, по-рядко до 60 къщи. В тях живеят семейства от близки родове.

Селата възникват много по-рано от градовете. Характерно за тях е преобладаващата им селскостопанска специализация. В миналото българските села са неблагоустроени, с нехигиенични жилищни сгради, неводоснабдени и неелектрифицирани. Днес жилищният фонд е напълно обновен, създадени са удобни условия за живеене. Някои от селата са възникнали край чифлици, попътни ханове, жп гари, промишлени предприятия, при рудници, конезаводи, минерални бани, климатични курорти. Много селища са образувани от сливането на няколко съседни села: Димитровград (Марийно, Раковски и Чернокоњово), Девня (Река Девня, Девня и Повеляново) и др.

Селата в България се делят на големи, средни и малки. Големите села са с население между 2000 и 5000 жители, средните между 1000 и 2000, и малките до 1000. Над 80% от българските села са малки. Най-големите села в страната са Айдемир (7691), Аксаково (7100), Калипетрово (6300), Куклен (5700), Лозен (5300), Селановци (5200) и Цалипица (5200).

По функции селата може да се поделят на села с типични селски функции, села със смесени функции (промишлени и селскостопански) и села с курортни функции.

Градовете в България са такива селища, населението на които е заето предимно в промишлеността, строителството, администрацията, науката и културата. Градовете

Обикновено са административни и културни центрове на околния регион. Главните критерии за определяне на населеното място за град са величината, структурата и характера на изпълняваните функции.

Много от днешните градове са наследници на стари селища - София, Варна, Стара Загора, Пловдив. Те показват най-траен живот и приемственост.

Градовете в България могат да бъдат класифицирани по различни признаци: 1) по брой на жителите, 2) по местоположение, 3) по степен на благоустрояване, 4) по изпълнявани функции, 5) по надморска височина, 6) по период на възникване и др.

Константин Иречек през 1899 г. различава два основни типа градове: а) селскостопански и б) занаятчийско-търговски, а в зависимост от външния им облик - източен и западноевропейски.

В следващия период става класификацията на градовете съобразно изпълняваните от тях функции. Те се разделят на пет основни категории: 1) със столични функции - София, 2) с комплексни функции - Пловдив, Варна, Стара Загора, Русе, Плевен, Враца и др., 3) със сложни функции - Габрово, Шумен, Добрич, Сливен, Ямбол, Хасково, Видин, 4) с две основни функции. Тази категория се състои от четири подгрупи: а) с промишленотранспортни функции - Г. Оряховица, Левски, Мездра и др., б) с промишленоаграрни функции - Карнобат, Айтос, Провадия и др., в) с промишленокурортни функции - Велинград, Берковица, Сандански, Тетевен и др., г) с промишленотуристически функции - Котел, Дряново, Сопот, Калофер и др. 5) с една основна функция, с подтипове: а) рудодобив - Мадан, Рудозем, Лъки и др., б) въгледобив и електропроизводство - Бобовдол, Гълъвово, Раднево и др., в) дървообработване, целулоза и хартия - Белово, Мизия, Разлог и др., г) бански курорт - Баня, Вършец, Хисаря и др., д) морски курорт - Несебър, Поморие, Созопол и др.

Разпределение на населението и селищата в България по надморска височина в %

В това число

Надморска височина

Общо

В градовете

В селата

Население

Селища

Население

Селища

Население

Селища

До 199

43,1

27,2

44,3

45,4

40,8

26,3

200 – 499

30,3

40,3

26,2

31,5

38,7

40,8

500 – 699

20,9

16,9

26,1

14,7

10,1

17

700 - 999

4,6

11,1

3,2

7,1

7,6

11,3

Над 1000

1,1

4,5

0,2

1,3

2,8

4,6

От данните се вижда, че основната част от населените места се намират до 700 m височина (85,4% от селищата и 94,3 % от населението).

По броя на жителите си градовете се делят на:

големи – над 100 хил. жители - София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе и др.

средни – от 50 до 100 хил. жители – Габрово, Велико Търново, Казанлък, Видин и др.

малки – от 20 до 50 хил. жители – Карлово, Петрич, Самоков, Лом и др.

най-малки – под 20 хил. жители – Павликени, Луковит, Нови Пазар, Балчик и др.

Промишлените и минните селища са нов тип за България – за пръв път признати през 1953 г. Официално са признати 4 промишлени и 2 минни селища (Ерма река, Страшимир, Петровица и др.).

Гаровите селища възникват и се развиват във връзка с развитието на жп транспорта, с откриването на жп гари. Официално са признати пет гари (Бов, Лакатник, Елин Пелин, Бойчиновци, Брусарци). Официално са признати и два манастира като населени места - Рилският и Клисурският.

През 1992 г., когато е извършено последното преброяване в страната има 5336 селища: 238 града, 4446 села, 639 колиби и махали, 5 гари, 4 промишлени, 2 минни селища и 2 манастира. На основание на Закона за административно- териториалното устройство на България от 1995 г. всички колиби, махали, промишлени, гарови и минни селища придобиват статут на села. Според данни на НСИ броят на населените места в страната през 1997 г. е 5340, от които градове 240, а села 5100. населените места административно са обединени в 3913 кметства, 278 общини и 28 области.

Страната има сравнително гъста селищна мрежа – на 100 кв. км се падат 4,8 населени места.

В България преобладават малките населени места, но в тях се намира незначителна част от населението.

Категории и селища и населението им според броя на жителите в %

Категории селища

Брой на селищата

Брой на жителите

До 200 жители

37,9

1,8

200 – 499 жит.

24,3

5,2

500 – 999 жит.

18,6

8,4

1000 – 1999 жит.

12,1

10,8

2000 – 4999 жит.

4,1

7,2

5000 – 9999 жит.

1,4

6,1

10000 – 19999 жит.

0,7

6,6

20000 – 49999 жит.

0,5

9,1

50000 – 99999 жит.

0,3

12,9

100000 – 499999 жит.

0,1

18,4

Над 500 хил. жит.

0

13,5

100

100

Данните от преброяването на населението през 1992 г. показват превес на малките селища. От 238 града 151 са с население до 10000 жители. Повече от половината от градското население е концентрирано в 48 града с население над 20000 жители, а 30,8% от градското население е в градове с над 100000 жители. От общо 5098 села през 1992 година 3156 села са с население под 5000 жители. В 104 селища не живее население. Те са най-много в Северния централен район – 62,5% от селищата. Там са и 36,8% от селищата с население до 100 жители.

От Освобождението до края на 1997 г. на територията на страната са заличени 1414

населени места. От тях 559 (39,5%) отпадат от списъка на населените места поради обезлюдяване, 855 (60,5%) поради присъединяване или обединяване с други селища. Освен това част от селата са обявени за градове, а други са присъединени към градовете като техни квартали: към София – Драгалевци, Симеоново, Бояна ; към Варна – Владиславово и т.н.

Териториални особености в разположението на селищата

При съвременните условия съществува голяма поляризация на населението по населени места. В териториалното разположение на отделните населени места съществуват някои специфични изяви, които при градовете са по- слабо, а при селата по- силно подчертани. Общо взето градовете са по- равномерно разположени по територията на страната. Доколкото съществуват териториални различия, те се отнасят предимно в по- слабия относителен дял градове в Странджанско- Сакарския край, Лудогорието, Добруджа, Източните и Западните Родопи, Източна Стара планина и Краището и по- големия им брой в Дунавската равнина и Тракийската низина. В тях селата имат най- голям относителен дял.

Планировка и развитие на градовете

Нашите градове имат най- често звездообразна планировка – разрастват се по посока на входно- изходните магистрали. Сред сложния комплекс от фактори, които влияят върху ръста на градовете, най- важна роля играе промишлеността. На базата на машиностроенето се развиват много наши градове (Русе, Габрово, Благоевград и др.); на цветната металургия (Златица, Пирдоп, Мадан и др.); на химическата промишленост (Девня, Враца, Разград и др.); на енергетика- Перник, Бобовдол, Козлодуй и др.

С оглед на хармоничното развитие на градовете се разработват единни градоустройствени планове. С тях се цели създаването на благоприятна среда за труд, обитаване и отдих. При съставянето на градоустройствените планове се вземат предвид функциите на града, основните природни дадености. Много от селищата през последните години се развиват по посока на входно- изходните артерии.

Жителите на градовете нарастват чрез: а) естествен прираст на населението им;

б) механичен прираст; в) въздигане на села в градове и г) присъединяване на села, колиби и махали, разположени близо до градовете, като техни квартали.

Урбанизация

Урбанизацията е сложен демографски, икономически и социален процес, изразяващ се в концентрация на населението, на производствена и социална дейност в градовете и осъществяване на градски начин на живот. Основните параметри на урбанизационните процеси се изразяват в: 1) увеличаване броя и дела на градското население; 2) нарастване на броя на жителите на големите градове; 3) формиране на градски агломерации; 4) разпространение на градския начин на живот.

В урбанизационните процеси се открояват два периода. Първият обхваща времето от Освобождението до края на Втората световна война. Отличава се с бавно нарастване на градското население и на броя на градовете – на населението от 18,8% на 21,4% и на градовете съответно от 74 през 1887 г. на 104 през 1944 г. Вторият период продължава и в наши дни отличава се с ускорени темпове на урбанизация – през 1947-97 г. градовете се увеличават със 133, а делът на градското население нараства от 25% на 67,7%.

Урбанизационните процеси у нас в бъдеще ще зависят предимно от характера на стопанската дейност, от състоянието на производствената и социалната инфраструктура и от психологическата нагласа на населението.

Градските агломерации са висша форма на селищна организация. Те представляват група селищата, свързани помежду си с многообразни икономически и социални връзки (Софийска, Пловдивска, Варненско-Девненска и др.

Административно деление на България

Още по времето на Хан Кубрат прабългарската държава, наричана съракт, била поделена на вътрешна област и външни области. През Второто българско царство се

дели на хори. По време на османското иго България е включена в Румелийското бейлербейство. То е поделено на вилаети, те на санджаци, те на каази и те на нахии. След Руско- турската война са въведени осем губернии с общо 56 окръга. След приемането на Търновската конституция се въвеждат 26 окръжия, съставени от 84 околии. През 1901 г. страната е поделена на 12 окръга със 71 околии, а през 1934 г. - на 7 области. След Втората световна война тя се дели на 9 области, през 1947 г. те се закриват и остават околии и общини. През 1949 г. са създадени 13 окръга, а 10 години по- късно са премахнати и окръзите стават 30 с 250 общини. През 1964 г. градските окръзи на Пловдив и Варна отпадат и о стават 28 окръга с 979 общини. През 1978 г. общините се уедряват и се формират 300 селищни системи с различен функционален тип. През 1988 г. страната бе разделена 9 области, 278 общини с 3913 кметства.

От 1 януари 1999 г. с Указ на президента на Република България е отвърдено ново административно- териториално деление на страната, с което България се разделя на 28 области с административни центрове бившите окръжни градове Благоевград, Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Габрово, Добрич, Кърджали, Кюстендил, Ловеч, Монтана, Пазарджик, Перник, Плевен, Пловдив, Разград, Русе, Силистра, Сливен, Смолян, София град, София- област, Стара Загора, Търговище, Хасково, Шумен и Ямбол.

Основни тенденции в развитието на селищата и урбанизационите процеси

1.Тенденция на намаляване броя на населението на колибарските селища и малките села.

2.Намаляване темпа на нарастване на градското население.

3.Просес на депопулация в редица райони на страната (Странджа, Сакар, Краище, Западна и Средна Стара планина, Западните оградни планини). По настоящем 25% от земите в страната са силно обезлюдени и 15% са в процес на обезлюдяване.